

17-19. YÜZYILLARDA TOKAT'IN SOSYO-EKONOMİK YAPISI¹

Metehan ŞAHİN*

Türker ŞİMŞEK**

Öz

1071 yılındaki Malazgirt Zaferi sonrasında Emir Danişmend'in şehri fethetmesiyle beraber Türk hâkimiyetine giren Tokat, sonraki yüzyıllarda Selçuklu, İlhanlı ve Eretna devletlerinin idaresinde kalmıştır. 1398 yılında ise Osmanlı İmparatorluğu topraklarına dâhil edilmiş, uzunca bir süre Sivas vilayetine bağlı bir kaza olarak varlığını sürdürmüştür.

Bu çalışmada amaç, bugün artık Türkiye'nin sosyo-ekonomik bakımdan önemli şehirleri arasında görülmeyen Tokat'ın zengin tarihi birikimi içerisinde belki de en müreffeh dönemlerini yaşadığı, fakat diğer taraftan Osmanlı tarih yazınında İmparatorluğun durgunluk ve gerileme süreci olarak nitelendirilen bir zaman diliminde iç ve dış ticarete yaptığı katkıları ortaya koyabilmektir. Zira şehrin tarihte sahip olduğu iktisadi dinamiklerin vurgulanması sayesinde, taşıdığı potansiyelin günümüzde uygulanacak yerel kalkınma politikalarının muhtevasına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir. Çalışmada büyük ölçüde Tokat ve Osmanlı tarihi ile ilgili ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre Tokat'ın 17-19 yüzyıllarda, bakır ürünleri, ham ipek işçiliği, yazma ve basma gibi dokuma ürünlerinden meydana gelen karakteristik üretim yapısı ile hem iç hem de dış ticaretin gelişiminde olumlu etkiler yarattığı görülmektedir. Dolayısıyla şehrin, devletin gelir yaratma konusunda sıkıntılar yaşadığı, mali bakımdan zorluklar içerisinde geçen ve bütün bunlarla beraber iç karışıklıkların da giderek arttığı

¹ Bu çalışma 09-11 Mart 2018 tarihlerinde Mardin'de düzenlenen İKSAD 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulmuştur.

* Arş. Gör., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, metehan.sahin@gop.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, turker.simsek@gop.edu.tr

bir zaman diliminde ülke ekonomisine büyük katkılar sağladığını söylemek mümkündür. Yine söz konusu dönemde Tokat, nüfusu, meslek gruplarının çeşitliliği ve jeopolitik konumunun ticaret yolları açısından ihtiva ettiği önemle de bu gelişmişlik seviyesini sürdüren bir yapıya kavuşmuştur. Sayılan iktisadi özelliklerin meydana getirdiği müreffeh yapı Tokat'a, o dönemlerde şehri ziyaret eden yerli/yabancı birçok seyyahın anılarında övgüyle bahsettiği bir yerleşim birimi olma hüviyetini de kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Sosyo-ekonomik Yapı, Osmanlı İmparatorluğu

SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF TOKAT IN 17-19 CENTURIES

ABSTRACT

Tokat entered Turkish domination with Emir Danişmend's conquest of city after Malazgirt Victory in 1071 and stayed in states of Seljuq, Ilkhanid and Eretna administration in following centuries. In 1398 it was included in the territory of the Ottoman Empire and continued its existence as a district connected to the Sivas province for a long time.

The purpose of this study, although today Tokat isn't considered among Turkey's socioeconomically important cities, introduce the contributions of city on domestic and foreign trades in period when perhaps living most prosperous of it's rich history and is named stagnation and decline in Ottoman history writing. Because it is thought that owing to emphasis of the economic dynamics that the city has in history and it's potential can contribute to the content of local development policies to be implemented today. The secondary sources about the history of Tokat and Ottoman Empire has used in this study. According to obtained results, it has seen that Tokat created positive effects on domestic and foreign trades with it's characteristic production structure that formed by copper products, raw silk workmanship, woven products like yazma and basma. So, it is possible to say that the city provided great economic contributions in the period when the government experienced difficulties in generating income, passing through in financial difficulties, and with all these, internal disorders are increasing ever. And in this period Tokat got a structure that sustain to this level of development by diversity of occupation groups and the importance of geopolitical location in point of trade roads. The prosperous structure formed by these economic features has also given Tokat to being a settlement unit where praised in many local and foreign travelers' memories who visited the city in that period.

Keywords: Tokat, Socio-economic Structure, Ottoman Empire

GİRİŞ

Tokat, günümüzde Türkiye'nin iktisadi hayatında önemli bir şehir olarak anılmasa da Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerek ticaret yolları bakımından sahip olduğu stratejik önem gerekse farklı sektörlerde üretmiş olduğu kaliteli ürünler vasıtasıyla kayda değer bir gelişme süreci yakalamıştır.

Şehrin adı konusunda çeşitli rivayetler bulunsa da Paul Wittek Tokat isminin Bizans şehirlerinden biri olan Dokeia'dan geldiğini öne sürmüştü ve nitekim Sargon Erdem Wittek'in görüşü çerçevesinde Dokeia'nın çanak memleket anlamına geldiğini belirterek etrafındaki dağlar arasında adeta bir çanak görünümünde olan ve ayrıca her an sel tehdidi altında yaşamını sürdüren bu kent için de en uygun ismin bu olduğu kanısına varmıştır (Beşirli, 2005: 7).

Tokat'ın, Türk hâkimiyetine girmesi 1071 Malazgirt Zaferi'nin ardından Emir Dânişmend'in şehri fethetmesi ile olmuş, ilerleyen yıllarda Selçuklu, İlhanlı ve Eretna devletlerinin idaresinde kalmıştır. 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Yıldırım Bayezid'in *Dârünnasr* adını vereceği bu şehir 1398 senesinde Osmanlı Devleti topraklarına dâhil edilmiştir (Açikel, 2012: 219-220)

Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında Anadolu toprakları için Rum tabiri kullanılmakla beraber 1413 yılında Anadolu ve Rumeli Beylerbeylikleri'nin yanı sıra diğer bir idari birim olarak Rum Beylerbeyliği kurulmuş, başlangıçta Tokat, Amasya ve Sivas'ın birleşmesinden oluşan Rum eyaletine daha sonra (II. Murad'ın saltanatının son dönemlerinde) Canik, Çorum ve Karahisar-ı Şarkî bölgesi katılmış ve Rum eyaletinin merkezi olarak kabul edilen Tokat, Amasya ve Sivas'a teşkil ettikleri öneme binaen *Eyalet-i Rûmiyye-i Suğra* adı verilmiştir (Özvar, 1999: 1607).

Yazdığı seyahatnamedeki bilgilere göre 17. yüzyılda şehre birkaç kez gelmiş olduğu anlaşılan Paris doğumlu seyyah Jean-Baptiste Tavernier, yüksek bir dağın eteğinde kurulmuş oldukça büyük bir kent olarak tarif ettiği Tokat'ın çok kalabalık bir nüfusu olduğunu, şehrin etrafındaki kullanışlı yollar üzerinde iyi kervansarayların yer aldığını ve kentte hayat pahalılığının bulunmadığını aktarmaktadır (Tavernier, 2006: 52-53).

18. yüzyılda şehri ziyaret eden Fransız Joseph Pitton de Tournefort (2005)

geldiği bölgelerdeki şehirlerden daha farklı bir yapıya sahip olduğunu söylediği Tokat'ta yerleşimin, sadece çok sarp iki tepenin arasındaki araziye değil, aynı tepelerin yamaçlarını da kapsadığını ifade etmektedir. Bu haliyle “dünyada bu kentinki kadar özel bir konuma sahip başka bir kent yok” sözüyle nitelediği şehrin, her birine ait çeşmesi bulunan evlerinin iyi bina edilmiş ve sokaklarının iyi kaldırımlanmış olduğunu, ziyaretine yakın bir dönemde meydana gelmiş yangın felaketinin izlerinin ise halen gözlemlenebildiğini vurgulamaktadır (Tournefort, 2005: 222).

Literatürde Tokat tarihinin belirli dönemlerdeki ekonomik özelliklerini inceleyen (Abacı, 1994; Çiçek, 2006; Çelik, 2008; Özgen, 2008; Özdağ, 2009; Beşirli, 2015; Kuş, 2015; Şimşirgil, 2015) çalışmalar bulunmakla beraber, 17-19 yüzyıllar arasında Tokat'ın sadece sınaî ve ticari ürünlerini değil, bunlarla beraber genel ekonomik yapısını, mali-idari sistemini ve toplumsal yapısını bütünüyle inceleyen çalışmalar (Genç, 2017) oldukça sınırlıdır. Bu noktadan hareketle yapılan çalışmada amaç, bugün artık Türkiye'nin sosyo-ekonomik bakımdan önemli şehirleri arasında görülmeyen Tokat'ın zengin tarihi birikimi içerisinde belki de en müreffeh dönemlerini yaşadığı, fakat diğer taraftan Osmanlı tarih yazınında İmparatorluğun durgunluk ve gerileme süreci olarak nitelendirilen bir zaman diliminde iç ve dış ticarete yaptığı katkılar ile birlikte şehrin sosyo-ekonomik yapısının genel görünümünü ortaya koyabilmektir. Çalışmada büyük ölçüde Tokat ve Osmanlı tarihi ile ilgili ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır.

1. İDARİ VE MÂLİ SİSTEM

Osmanlı topraklarında Sivas'a bağlı bir kaza olarak idari yapıda yer alan Tokat'taki mali işlemler önceleri Rum Hazinesi Defterdarlığı tarafından yürütülürken, 17. yüzyılda devletin mali tasarruf sağlamak yani taşra teşkilatındaki maaş yükünü azaltarak devlet hazinesine ayrılacak payı artırmak amacıyla bazı değişimlere gitmesiyle birlikte defterdarlığın kaldırılması ve yerine Voyvodalık'ın tesis edilmesi sonucu artık hem idari yönetici hem de vergi tahsildarı konumuna gelen voyvodalara havale edilmiştir (Özvar, 1999: 1621).

Tablo 1'de hicrî 1070-1253 (m. 1659-1837) yılları arasında görev yapmış Tokat voyvodalarından bazılarının isimlerine ve iltizamlardan elde ettikleri gelirlere yer verilmekte, iltizam gelirlerinin söz konusu dönemde yıllar itibariyle

doğrusal bir şekilde artmasa da yüksek rakamlara ulaşmış olduğu anlaşılmaktadır. İltizam bedelleri, bölgeden toplanabilecek vergi miktarının büyüklüğüne, vergi hâsılatının büyüklüğü ise halkın ödeme gücüne bağlı bulunduğundan ilgili yörenin iktisadi, ticari yönden gelişmişliği, yaşam standartları ve dolayısıyla refah seviyesi hakkında fikir verebilmektedir. Bu bakımdan 17. Yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar Tokat halkının ciddi bir refah kaybı yaşamadığı tahmin edilmektedir.

Tablo 1: Tokat Voyvodaları ve Tevâbi' Mukataası'nın İltizam Bedelleri

Tarih (Hicri) (Miladi)	İltizam Sahipleri ve Voyvodalar	İltizam Bedelleri (Yıllık-Kuruş)*
1070 (1659)	Galata Voyvodası Küçük Ahmed Ağa	67,491 kuruştan 24,230 kuruşu ber-vech-i voyvodalık; 43,257 kuruşu iltizamla satılmıştır.
1083 (1672)	Gürcü Osman Ağa	63,451
1197 (1782)	Kadir Efendizâde	-
1208-1211 (1793-1796)	Lütfullah Bey	56,500
1224 (1809)	Hassa silahşörlerinden Mehmed Behlül Bey	59,283
1233 (1817)	Selanik Tütün Gümrüğü Eski Emini Derviş Ali	64,000
1235 (1819)	Süleyman Rifat Ağa	64,271
1239 (1823)	Salih Ağa	67,980
1246 (1830)	Abdüllatifzâde Hüseyin Ağa	54,100
1247 (1831)	Ömer Efendi	90,362
1250-1251 (1834-1835)	Dergâh-ı Âli kاپıcıbaşılardan Hüseyin Bey	-
1253 (1837)	Sivas Kaymakamı Mir Ali buyuruldusuyla Hacı İzzet Ağa	-

Kaynak: Beşirli, 2005: 43-47, * Hisse oranları göz ardı edilerek toplam tutar verilmiştir.

17-19. yüzyıllar arası dönemde Tokat'ta yerel yönetimin en üst kademesindeki voyvoda dışında diğer görevliler kadı, müftü, nakibüleşraf kaymakamı, yeniçeri serdari ve şehir kethüdası idi. Kadı örfi ve şer'î davaların sonuçlandırıldığı mahkemelerde idari, sosyal, ekonomik ve mali konulardaki davalara bakmakta ya da işleyişinden sorumlu olarak bulunmakta, müftü ortaya çıkan sosyal meselelerin çözümünde Payitahtta Şeyhülislam gibi kazalarda Fetva Makamı görevini yerine getirmekte, nakibüleşraf kaymakamı Hazreti Peygamber'in soyundan gelenlerin şecereleri ve haklarının korunmasıyla ilgilenmekte, yeniçeri serdari şehirdeki yeniçeri ortalarının komutanı olarak görev yapmakta ve şehir kethüdası ise şehir halkı ile hükümet arasındaki ilişkileri düzenleme görevini yerine getirmektedir (Beşirli, 2005: 89-124). Sayılan görevliler dışında Tokat'ta, bilirkişilik yapmak, bulunduğu bölgenin ihtiyaçlarını temin etmek, satılan malların fiyatlarını belirlemek, bölge halkının kötü yöneticilerin azledilmesi ve iyi yöneticilerin atanması şeklindeki isteklerini İstanbul'a arz etmek gibi görevleri yerine getiren "âyan"lar (Mert, 1991: 196) ile Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatlerine ait temsilciler de bulunmaktadır.

1879 yılında çıkarılan bir padişah iradesinde nüfus ve gelirlerinin fazlalığı ile birlikte coğrafi olarak da önemli bir mevkide bulunmasının kaza statüsü ile uygun düşmediği ifade edilerek, Tokat'a Sivas Vilayeti dâhilinde bir sancak statüsü tevcih edilmiş; Amasya sancağına bağlı Zile ve Erbaa kazaları ile Canik sancağına bağlı Niksar kazası yakınlıkları ve sıkı ilişkileri nedeniyle Tokat Sancağı'na tâbi kılınmıştır (Açıkel, 2004: 333).

2. NÜFUS ve TOPLUMSAL YAPI

Osmanlı Devleti'nde yöneticilerin, nüfusun askeri potansiyeli ve vergi durumunu tespit etmek amacıyla kuruluştan 16. yüzyıl sonuna kadar sistematik biçimde tahrir kayıtları yaptırdığı, bununla birlikte 1830 yılında genel bir nüfus sayımının yapılmasının kararlaştırılması ve bu işlemi takip etmek üzere özel bir meclis kurulması gibi girişimlere kadar tahrirlerin de kesintiye uğradığı bilinmektedir (Beşirli, 2005: 295).

15. yüzyıl ortalarında yaklaşık 14-17 bin arasında nüfusa sahip bir şehir olan Tokat, aynı yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti ile Akkoyunlular arasında meydana gelen gerilimin etkisini 1472'de şehrin Akkoyunlular tarafından yakılıp

yıkılmasıyla derinden yaşamış, öyle ki 1455 yılında mevcut olan mahallelerin 22'sinin 1485 tahririnde ortadan kalktığı görülmüştür. Bu felaket dönemini izleyen yıllarda ortaya çıkan salgın hastalıklar, depremler ve yangınlar şehirde yaşanan tahribatın devam etmesine neden olmuş ve buna bağlı olarak nüfus küçülmeye başlamıştır (Afyoncu, 2014: 19-20).

Tablo 2'de 16. yüzyılda bazı şehirlerin Ö. Lütfi Barkan'ın hesaplamaları ile ulaşılan nüfus büyüklüklerine yer verilmiştir. Hesaplamalar yeniçeriler gibi bazı askeri sınıf mensupları, İmparatorluk sarayı görevlileri ve köleler hariç tutulduğunda İstanbul için yüzde 20, diğer şehir veya kasabalar için ise yüzde 10 artırılarak yapılmış, kayıtlarda verilen hanehalkı sayıları 5 ile çarpılarak Tablo 2'de yer alan rakamlara ulaşılmıştır (Barkan, 1970, 6). Söz konusu rakamlar incelendiğinde Akkoyunlu saldırıları ile başlayan felaket yıllarının ardından Tokat nüfusunun yüzyıl kadar sonra 1450'lilerdeki nüfus büyüklüğüne yaklaşmış olduğu, halkının refah artışına paralel olarak on yedinci yüzyılda nüfusunun 21,219 kişiye ulaştığı anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Çeşitli Tarihlerde Bazı Şehir veya Kasabalardaki Nüfus

Şehir ya da Kasaba	1520'den Önce	1520-1530	1571-1580	1580'den Sonra
İstanbul	97,956 [1478]	400,000 (?) (?)	700,000 (?) (?)	-
Halep	67,344 [1519]	56,881	45,331	46,365
Şam	-	57,326	-	42,779 [1595]
Bursa	-	34,930	70,686	-
Edirne	-	22,335	30,140	-
Diyarbakır	-	18,942 [1541]	31,443	-
Ankara	-	14,872	29,007	-
Atina	-	12,633	17,616	-
Tokat	17,328 [1455]	8,354	13,282	21,219 [1646]
Konya	-	6,127	15,356	-
Sivas	3,396	5,560	16,846	-
Saraybosna	-	5,632	23,485	-
Üsküp	4,974	4,631	9,867	-
Sofya	-	3,899	7,848	-

Kaynak: Barkan, 1970: 7.

Kesin rakamları ifade etmek mümkün olmasa da, yapılan gözlem ve incelenen belirtiler, birbirini destekler şekilde Tokat'ı 16. yüzyılın başından 17. yüzyılın sonuna kadar geçen süre boyunca -bazı dönemlerde durgunluk ve gerilemeler yaşanmış da olsa- belirli bir hızda sürekli büyüyen ve gelişen bir şehir görünümüne sahip olduğu noktasında birleşmektedirler (Genç, 2017: 272).

Aslında bir bitkibilimci olan J. P. de Tournefort doğu ülkelerine yaptığı ziyaretlerini kaleme aldığı seyahatnamesinde Osmanlı topraklarındaki birçok yerleşim birimi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu yolculuk sırasında Tokat'ta da bulunan Tournefort, 18. yüzyıl başlarında bir kadı, bir voyvoda, birkaç sipahiyle beraber bin kadar yeniçeri bulunan kentte, 20 bin Türk, 4 bin Ermeni ve 3-4 yüz Rum ailenin yaşadığını ifade etmektedir (Tournefort, 2005, II: 222). Belirtmek gerekir ki yazarın, nüfusa ilişkin verdiği bilgileri aile (hanehalkı sayısı) olarak ele almak, Barkan (1970) nüfus hesaplamalarında kullandığı yol takip edildiğinde oldukça büyük rakamlar verecektir ki, önceki ve sonraki dönemlerde demografik yapının seyri dikkate alındığında böyle bir nüfusun Tokat için pek mümkün olamayacağı açıktır. Bu nedenle verilen sayılar kişi olarak kabul edildiğinde kentin demografik yapısı hakkında daha tutarlı bir sonuca ulaşıldığı görülmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan nüfus artışını ise sadece ekonomik gelişme ve refah artışı ile açıklamaya çalışmak yetersiz kalmaktadır. Zira Rusları Kafkasya'da uyguladığı politikalar nedeniyle başlangıçta bireysel ve az sayıda gerçekleşen göç hareketleri Kırım Savaşı'nın meydana gelmesiyle birlikte kitlesel bir hal almış, Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskân edildiği yerlerden biri Tokat olmuştur (Taşbaş, 2012: 264-265). Hicri 1301 (m. 1883/1884) tarihli Sivas Vilayet Salnamesi'ne göre Tokat Merkez'e 11,868, Erbaa'ya 2,026, Zile'ye 6,868, Niksar'a 200 ve toplamda 20,962 nüfus göçmen yerleştirdiği, yerleştirilen bu göçmen sayısının ise o dönemdeki Tokat Sancağı nüfusuna oranla fazlasıyla kalabalık olduğu ifade edilmekte; 1880'li yıllardaki hızlı nüfus artışının büyük ölçüde yaşanan bu durumdan kaynaklandığı tahmin edilmektedir (Aktaş, 2009: 99).

Beşirli (2005) ise 1851-1887 yılları arasında kentte bulunan hanehalkı, esnaf ve zanaatkarların çalıştığı işyeri ve dükkân tipi işyeri sayısının azaldığını, öte yandan 1827'de 15 olan han sayısının 1883'de 20'ye, 1886-1887'de ise 26'ya yükseldiğini belirtilerek, bu durumun kentte perakende ticaret gerilemesine rağmen ticaret sermayedarlığının artması ile açıklandığını ifade etmektedir.

Tokat'ta eğitim hayatının diğer birçok Osmanlı kentinde olduğu gibi kız öğrencilerde 6-10, erkek öğrencilerde 7-11 yaşlarında devam mecburiyeti bulunan Sıbyan Mektepleri'nde başladığı, medreseler, ilki 1870 yılında açılan Rüştiye Mektebi ve idadi mekteplerde devam ettiği bilinmektedir (Aktaş, 2009: 104-122).

3. İKTİSADİ ÖZELLİKLER VE TİCARET

Ticari yollar üzerinde bulunan şehirler, devletlerin siyasi ve iktisadi politikalarını belirlediği gibi, yerleşim birimlerinin idari yapısını, nüfus dağılımını ve hatta mimari yapıların çeşitliliğini dahi etkilemektedir. Örneğin, Selçuklu Devleti döneminde yapılan en önemli kervansaraylar Antalya ve Alâiye'den başlayarak Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük merkezlerden geçerek İran ve Hindistan'a ulaşan doğu-batı ve/veya birincisi Mısır, Suriye ve diğer Avrupa limanlarından deniz yoluyla varılan Antalya, Alâiye veya Yumurtalık vasıtasıyla Kayseri'den Sivas'a kadar olan yol, ikincisi ise Suriye, Irak'tan gelen karayolunun Elbistan-Kayseri yolundan Sivas vasıtasıyla Tokat'a daha sonra Sinop-Samsun limanlarına ve nihayet Kırım sahilindeki en önemli liman sayılan Suğdak'a ulaşan yol olan kuzey-güney istikametindeki uluslararası en büyük ticaret yolları üzerine yapılmıştır (Turan, 1946: 474-475).

Tokat en eski çağlardan itibaren sadece coğrafi konumunun etkisiyle dahi oldukça önemli bir ticaret merkezi olmuş, tâbi olduğu devletlerin iktisadi hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Öyle ki, şehrin yaklaşık 6 km güneyinde bulunan ve Tokat'taki en eski yerleşim yeri olarak kabul edilen Komana (bugünkü adıyla Gümenek) ilkçağ coğrafyacılarından Strabon tarafından Asya'dan gelen mühim bir ticaret yolunun ortasında yer alan önemli bir ticaret merkezi olarak anılmaktadır (Keskin, 1999: 75). Benzer şekilde İngiliz arkeolog William M. Ramsay (1960), Anadolu'nun en mühim ticaret yollarından birinin Sivas, Yenihan, Tokat, Turhal, Amasya, Ladik, Ahmedsaray ve Samsun'dan geçmekte olduğunu ifade etmiştir.

Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da Tokat, Anadolu ile Asya arasında ulaşım sağlayan yollar üzerinde, gerek kendi ürünlerinin gerekse çevresinde yetişen bölgesel ürünler ve sanayi mamullerinin sergilenip satıldığı bir pazar olma özelliğini muhafaza etmeyi başarmıştır (Şimşirgil, 2015: 188). Tavernier (2006), Türkiye'nin en güzel şehirlerinden biri olarak saydığı Tokat'ın en ilginç yanının,

kentin Doğu'daki en büyük kavşak noktalardan biri olması nedeniyle sürekli olarak İran, Diyarbakır, Bağdat, İstanbul, İzmir, Sinop ve daha başka birçok yerden kervanların gelmesi olduğunu; kervanların bu büyük ve sürekli geçişinin paranın da buraya doğru akmasına sebep olduğunu ifade etmektedir.

Tokat'ın tarım ürünleri bakımından, günümüzde olduğu gibi incelemeye konu dönemde de ülke ekonomisi için mühim etkiler yaratacak kadar olmasa dahi kendi tüketimi ve kısmen de ihraç edilebilecek bir üretim yapısına sahip olduğu görülmektedir. Fransız coğrafyacı ve doğubilimci Vital Cuinet'in 19. yüzyılda Tokat'ın yıllık tarım üretim miktarı tahminlerini gösteren tablosunun bir bölümü şu şekildedir:

Tablo 3: 19. Yüzyılda Tokat'ta Tarımsal Üretim

Tarım Ürünü	Üretim Miktarı (okka) (1 okka ≈ 1,282 kg)
Buğday	40,000,000
Mısır	10,010,410
Arpa	10,000,000
Çeşitli Meyveler	3,000,000
Fasulye	2,000,000
Nohut	2,000,000
Mercimek	1,000,000
Üzüm	1,000,000
Badem	900,000
Pirinç	90,000

Kaynak: Cuinet, 1892: 715.

Tokat'ın dışarıda tanınmasını sağlayan ve asıl şöhret kazandıran sınaî ürünler pamuklu ve basma imalatından elde edilmektedir. Üretimi 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan pamuk, gün geçtikçe bölgenin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuş; ülke içinden teminin mümkün olmadığı dönemlerde bile Batı Anadolu ve Adana aracılığıyla ithal edilen pamukla oluşturulan imalat sektörü, iplik halinden başlayıp boyama ve basma işlevleri ile sonuçlanan bir süreci merkezinde Tokat'ın yer aldığı, çevredeki çok sayıda köy ve kasabayı da içine alan bir mekânda pamuğu nihai mamul haline getiren bir faaliyet alanı olarak öne çıkmıştır (Beşirli, 2005: 151). Burada şunu ifade etmek gerekir ki,

1708 yılında Tokat'ın iç gümrük merkezlerinden biri haline getirilmesinde, diğer ekonomik faaliyetlerdeki iyileşmelerle birlikte yörenin başta pamuk ve ipeğe dayalı hammadde ve nihai mal talebinin yüksekliği önemli rol oynamaktadır. Dışarıdan gelen ve Tokat'ta satılan mallar üzerinden alınan, ithalat vergisi olarak da adlandırılabilir amediye vergisi özellikle doğudan gelen mallardan alınmakta, malları Tokat'ta alım-satıma konu olacak tüccarlar bu vergiyi ödemekle yükümlü iken Tokat'ta gümrük ödediğine dair bir belgeye sahip olan tüccardan İstanbul, İzmir veya diğer gümrüklerden ayrıca vergi tahsil edilmemektedir (Özgen, 2008: 147). Dokumacılık sektöründe Tokat'ın, 18. yüzyılda bulunduğu bölge bakımından oldukça önemli bir üretim merkezi olduğu Şah Tahmasb'ı mağlup eden Bağdat Valisi, İran Seraskeri Ahmet Paşa için Diyarbakır'dan yüklenecek zahire ve diğer ihtiyaçların sevkinde kullanılmak üzere istenilen hararların taksimatı incelendiğinde görülmektedir. Her bir çifti 14 İstanbul kilesi (ortalama 25 kg. olarak kabul edilir) almak ve yine her bir çiftinin fiyatı 1,5 kuruş olmak üzere 5 bin çift harar sipariş edilmiş; bu miktarın 200 çifti Sivas, 500 çifti Gümüşhacıköy, 500 çifti Zile, 650 çifti Turhal, 1050 çifti Amasya ve 2100 çifti sadece Tokat'tan gönderilmiştir (Cinlioğlu, 1950: 41-42). Tokat'ın ipek üretimine ek olarak, hafif kumaşların, dikiz ipliklerinin ya da düğmelerin yapımında kullanılmak üzere kayda değer miktarda ipek tüketiminin olduğunu belirten Tournefort, ipek ticaretinin iyi durumda olduğunu, Moskovalılar ve Kırım Tatarları tarafından Tokat'ta üretilen boyalı kumaşların kullanıldığını ve hatta Fransa'ya bile götürülerek Levant kumaşları adıyla satıldığını ifade etmektedir (Tournefort, 2005, II: 222-223). Evliyâ Çelebi ise yine bu alandaki Tokat ürünlerinden “Evelâ beyâz pembe bezi ve câm tasları diyâr- ı Lahor'da yapılmaz. Gûyâ altun gibi mücellâdır. Ve kalemkârî basma yorgan yüzleri ve münakkaş perdeleri ve kazancı kârından suhûn ve tancereleri Kastamonu ve Belgrad ve Bosna'da işlemek ihtimâli yokdur, zîrâ cümle âvânîsi kalemkâr işi savatlıdır.” diyerek övgüyle bahsetmektedir (Dağlı vd., 2001: 38).

Pamuklu ve basma imalatı 1757-1758 yılında bir taraftan dokumacılıkta kullanılan boya maddeleri arasında yer alan, Batı'dan getirilen çividin fiyatının yaklaşık 4-5 kat yükselmesi diğer taraftan da aynı yıl içerisinde Tokat ve çevresinde görülen kıtlık nedeniyle hem arz hem de talep cephesinden ciddi bir daralma yaşamıştır. Her ne kadar 1780 yılına doğru nispeten istikrara kavuşmuş, Rusya'nın korumacı politikalarına rağmen 1820'lere kadar bu pazara girmeyi başarmış olsa da Batı Avrupa'nın bu alandaki rekabeti karşısında bir süre sonra yerini önemli

oranda ithal mallarına bırakmıştır (Genç, 2017: 282).

10 Ekim 1881 tarihinde Tokat'a ulaştığını ifade eden Cuinet'in (1892), 19. yüzyılın sonunda sancağın sahip olduğunu düşündüğü ihracat ve ithalat işlemlerinin hacmi ve frank cinsinden değeri Tablo 4 ve Tablo 5'de gösterilmektedir. Buna göre, Tokat Sancağı yapmış olduğu ihracattan en yüksek gelirleri buğday, deri çeşitleri, taze meyve, halı ve nohut üretiminden elde edebilmektedir.

Tablo 4: 19. Yüzyılda Tokat Sancağı'nın Yıllık Ortalama İhracat Tahmini

Ürün	Miktar ve Ağırlıklar	Değeri (Frank)
Buğday	30,000 ton	300.000
Deri*	82,950 adet	254.650
Taze Meyveler	2,000 ton	230.000
Halı	?	200.000
Nohut	1,000 ton	150.000
Yün	150 ton 500 kg	120.000
Taze Sebzeler	1,000 ton	120.000
Mercimek	500 ton	76.000
Tiftik	36 ton	64.800
Tereyağı	40 ton	46.000

Kaynak: Cuinet, 1892: 722; Aktaş, 2009: 169, *Koyun, keçi, inek gibi birçok deri çeşidinin toplam üretimi ve değeri verilmiştir.

Tokat'ın ithalat ürünleri arasında en büyük harcama kalemlerinin gösterildiği Tablo 5'de ise ilk sırada büyükbaş hayvanlar yer alırken, ardından, 18. yüzyılın başlarından itibaren şehrin en önemli yerli ürünleri arasında sayılırken çeşitli nedenlerden dolayı üretimi önce daralan daha sonra neredeyse tamamen kaybolan pamuk, pamuklu bez ve basma kumaşlar gelmektedir. İthalatta en büyük paya sahip diğer ürünleri ise pirinç, demir, kahve, petrol, kâğıt ve kibrit olarak saymak mümkündür.

Tablo 5: 19. Yüzyılda Tokat Sancağı'nın Yıllık Ortalama İthalat Tahmini

Ürün	Menşei / Ülke	Miktar ve Ağırlıklar	Değeri (Frank)
Büyükbaş Hayvanlar*	Bağdad, Kars-Erzurum	?	193.000
Pamuk	Adana-Harput	5,000 balya	184.000
Pamuklu Bez	-	?	180.000
Basma (kumaş)	Manchester-Odessa	?	155.000
Pirinç	Tosya-Boyabat	209 ton 150 kg	92.026
Demir	İsveç-Rusya	210 ton	75.670
Kahve	Marsilya	450 çuval	74.250
Petrol	Batum	6 ton	48.000
Kâğıt	-	?	36.000
Kibrit	Trieste	?	36.000

Kaynak: Cuinet, 1892: 722; Aktaş, 2009: 169, *Manda ve öküz gibi büyükbaş hayvanlara ait ithalat değeri toplam olarak verilmiştir.

Bakırcılık sektörü ise, Ergani madenlerinden getirilen ham bakırın işlenmesi, işlenen bakırdan çeşitli eşyaların üretimi ve üretilen ürünlerin ticaretinin yapılması bir yana, nakil işlemleri de dikkate alındığında 18. yüzyıl sonlarından itibaren Tokat'ta başlı başına bir sektör haline gelmiş, işlenen bakırlar da *Tokat Bakır* olarak anılmaya başlamıştır (Tızlak, 1995: 646). Daha önce ifade edildiği gibi Tournefort (2005) o dönemde Tokat'ta ipek ticaretinin oldukça iyi durumda olduğunu söylemekte, ancak devamında şehirdeki asıl büyük ticaretin çok iyi işlenen ve İstanbul, Mısır gibi bölgelere gönderilen tencereler, taslar, fenerler, şamdanlar vb. bakır kap kacaklar alanında olduğunu belirtmektedir. Tokat'ta bakır işletmesi olarak kullanılan kalhane aslında, altın ve gümüş dâhil birçok madenin, sırmaların eritilip külçe haline getirildiği ve döküme hazırlandığı ocaklı yer anlamına gelmektedir (Pakalın, 1983: 151). 1796 tarihli bir fermanla Tokat'ta faaliyet gösteren bir kalhane bulunduğuna dair ipuçlarına ulaşmış olsa da, ilk inşa edilen kalhane hakkında açıklayıcı bir bilginin olmadığı, bununla birlikte 16. yüzyılın sonlarında bakırcılık ile ilgili uğraş dallarının olduğu bilinmektedir (Beşirli, 2004: 236). 1835 yılına gelindiğinde, o güne kadar oldukça eski yöntemlerle

çalışan kalhanenin ürün kaybına sebep olmaması başka bir ifadeyle veriminin artırılması için yenilenmesi adına birtakım girişimler başlatılmıştır. Bu doğrultuda Avusturya'dan Gustave Paulini isimli bir maden mühendisi getirilmiş, mühendisin maiyetindekilerle birlikte hazırlamış olduğu rapora uygun olarak, 1840'lı yıllarda su gücüyle çalışması sağlanan ve yenileme işlemleri için 1 milyon kuruş harcanan Kalhâne-i Cedid isimli son derece modern bir metalürji tesisi kurulmuştur (Kuş, 2015: 558).

Daha önce de kısmen ifade edildiği gibi, bakır madenleri bakımından bir depo işlevini de gören Tokat'a bu maden ham olarak getirilmekte, bu bakırın işlenmesiyle yapılan mangal, kazan, kervanlar için önem arz eden birçok eşya ve diğer mutfak malzemeleri ihraç edilmektedir (Taşbaşı, 2012: 268). Kalhanede yapılan son düzenlemelerin de etkisiyle Tokat'ta çeşitli bakır işçilik dallarında ve bakır kap üretiminde artış meydana geldiği, bu artışların ise ihracatın yükselmesini sağladığı ifade edilmektedir. Öyle ki, oluşan ihracat baskısı nedeniyle iç piyasaya bakır verilemez hale gelmiş ve bu sebeple Tokat bakırcı esnafı hükümete başvurarak üretimden belirli bir payın kendilerine tahsis edilmesini talep etmek mecburiyetinde kalmıştır (Tızlak, 1995: 654-655). Tokat Kalhanesi, yaptığı üretim ile uzun bir zaman hem bakırcılık sektöründeki yan faaliyet kollarının varlığını korumasını sağlamış hem de ülkenin mali problemlerinin çözümünde başvuracağı bir finansman kaynağına şiddetle ihtiyaç duyduğu bir süreçte gerçekleştirdiği ihracat ile gelir sağlayan bir kurum olmuştur. Ancak kalhane bu özelliklerini uzun süre koruyamamış, İstanbul'da kurulan büyük bir fişek fabrikasının ihtiyacı olan bakırı temin etmek adına kurumun genişletilmesine karar verildiğinde, dünya genelinde bakırcılık sektöründe yaşanan gelişmelerin meydana getirdiği yeni ortamın bunu yapmaya değil, kalhaneyi eski kapasitesi ile yaşatmaya dahi imkân bırakmadığı anlaşılmıştır (Genç, 2017: 287).

Tokat için bir başka önemli sektör yan faaliyet kolları da dâhil edildiğinde dericilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehirde 1455 ve 1485 yıllarında Debbaghâne adıyla bir mahalle mevcut iken, 1574'den itibaren Debbaghâne-i Cedid adıyla yeni bir mahalle daha kurulmuş; 1828'de Tokat'ta 7 adet tabakhanenin bulunmasından yola çıkılarak bu alandaki faaliyet 19. yüzyıla kadar artarak devam ettiği öne sürülmüştür (Şimşirgil, 2015: 193-194). Tavernier (2006), nasıl Diyarbakır ve Bağdat kırmızı, Urfa siyah, Musul ve eski Ninova sarı marokenleriyle (bir çeşit deri)

ünlü ise Tokat'ın da şehirde bulunan ve üretimde kullanılan suyun güzel olmasında etkili olduğuna inanılan mavi marokenleriyle ünlü olduğunu söylemektedir.

19. yüzyılın ortalarına yaklaşırken Tokat'ın sosyo-ekonomik yapısı ve sayılan sektörlerdeki üretimin sağladığı gelirler ile ilgili olarak, o döneme ait şehir esnafından toplanan ihtisab rüsûmunun bir fikir verebileceği düşünülmektedir. Zira çarşı, pazar yeri düzeninin sağlanması karşılığında esnaflardan talep edilen bu vergi çeşidinin (Taş, 2007: 412) toplanmasıyla ilgili çıkarılan ve mahkemelerin yanı sıra esnaf kethüdalarını da bu işlemlerde görevlendiren fermana göre, bütün esnafın vergiye tâbi tüm gelirlerinin yazılması, durumlarına göre ihtisab vergisini ödemeleri gerekmektedir (Beşirli, 2005: 265-269):

Tablo 6: 1828 Yılında Tokat Esnafının Ödedikleri İhtisab Rüsûmu

Esnaf Grubunun İsmi	Esnaf Adedi	Esnaf Başına Ödenecek Vergi Miktarı (para)	Tüm Esnafın Toplam Olarak Ödeyecekleri Vergi
			Miktarı (para)
Kazancı	55	12	660
Basmacı	39	10	390
Abacı	26	10	260
Haffâfân ve Dikici	111	2	222
Manavan	97	2	194
Bakırcı	33	5	165
Kahvehane	33	4	132
Attar ve Barutçu	43	3	129
Bedestende Bezzâzân	42	3	126
Bakkal	29	4	116

Kaynak: Beşirli, 2005: 268-269.

Tablo 6' da yer alan bilgilere göre, kazancı, basmacı, bakırcı, bedestende bezzâzâ, haffâfân ve dikici gibi esnaf grupları devletin ihtisab vergisinden en fazla gelir sağlayacağı kişilerdir. Bu bilgilerden hareketle, daha önce sayılan pamuklu

dokuma, basma/yazmalar, ham ipek işçiliği, bakır işlemeciliği, bakır ürünleri ve dericilik gibi üretim sektörlerinde hızlı bir gelişme sağlayarak ulaştığı gelişmişlik seviyesiyle beraber sadece ulusal değil uluslararası alanda kavuştuğu şöhreti de 19. yüzyıl sonuna doğru kaybetmeye başlamış olan Tokat'ın, bu alanlarda faaliyet gösteren esnafının aynı yüzyılın ortalarında dahi diğer esnaf gruplarına nazaran daha yüksek bir gelire sahip olduğunu söylemek mümkündür.

SONUÇ

Tarih boyunca şehirler ve diğer idari birimler sosyo-ekonomik yapıları dikkate alındığında, bağlı oldukları devletlerin gerek yükseliş gerekse dağılış dönemlerinde önemli etkiler yaratabilecek unsurlar arasında sayılabilmektedir. Bazen büyük bir devletin kuruluşu, büyük bir zaferin kapısı, büyük bir isyanın başlangıcı ve bazen de büyük bir sınaî atılımın kaynağı sancaklar, kazalar, vilayetler ve/veya şehirler olmuştur. Bunun yanı sıra idari birimler iktisat tarihi açısından da iç ve dış ticarete sağladıkları faydalar yoluyla devletlerin ekonomik durumlarında meydana getirdikleri etkiler bakımından önemli birer inceleme konusunu teşkil etmektedirler.

Sahip olduğu zengin tarihi birikim içerisinde, 17 ve 19. yüzyıllar arasında belki de en müreffeh dönemini yaşayan Tokat'ın sosyo-ekonomik yapısı ise bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Demografik yapısı incelendiğinde Tokat'ın, 16. yüzyıl ortalarına yaklaşılrken sahip olduğu büyük nüfusu Akkoyunlu saldırıları, yangınlar ve salgın hastalıklar gibi felaketler neticesinde büyük oranda kaybettiği, bununla birlikte kazanın yüzyıllık dönem içerisinde eskisinden daha iyi bir duruma geldiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, İstanbul, Halep, Şam ve Diyarbakır gibi büyük ticaret merkezleri hariç tutulduğunda Tokat'ın İmparatorluk genelindeki birçok idari birimden daha fazla sayıda bir nüfusa ulaştığını söylemek mümkündür. Gelişme hızının göstergesi de sayılabilecek bu durum, 19. Yüzyılda Osmanlı hükümetinin dikkatini çekmiş, nüfus ve gelirlerinin fazlalığı dikkate alınarak Tokat'a idari yapıda bir sancak olma hüviyetini de kazandıran padişah iradesi yayınlanmıştır. Tokat'ta eğitimin, diğer birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Sıbyan Mektebi'nde başladığı, Rüştiye Mektebi ve idadi mekteplerde devam ettiği görülmektedir.

Ticari bakımdan ise Tokat, öncelikle dönemin en çok kullanılan ticaret yollarının tam ortasında bulunması bakımından büyük önem arz etmektedir. Zira

şehir, ya ticaret kervanlarının nihai varış noktası ya da diğer bölgeler sevkiyat yapılan duraklardan biri olması nedeniyle tüccarlardan gümrük vergilerinin toplandığı merkezlerden biri haline gelmiştir. 18. yüzyıl sonlarından itibaren başlı başına bir sektör haline gelen bakır üretiminin şehrin ticari gelişiminde büyük faydalar sağladığı, işlenen bakırın Tokat Bakır ismiyle şöhrete kavuştuğu belirtilmektedir. Hem Tokat hem de Osmanlı ekonomisi için fazlasıyla önemli kabul edilen diğer üretim alanları ise ipek işçiliği, dokumacılık ve dericilik olmuştur. Dokumacılık sadece Tokat'ı değil çevre köy ve kasabaları da üretim sürecine dâhil ederek daha genel anlamda olumlu ekonomik etkiler yaratmıştır. Tokat'ta üretilen boyalı kumaşlar, basma ve yazmalar yerli, yabancı birçok seyyahın övgüsüne mazhar olmuş, Avrupa pazarlarından büyük miktarlarda talep edilmişlerdir.

19.yüzyıl sonlarına doğru Tokat'ın sayılan hemen tüm üretim alanlarında sahip olduğu avantajları kaybetmeye ve ithal mallarının ülke piyasasına hâkim olmaya başladığı görülmektedir. Bu doğrultuda, Cuinet (1892) çalışmasındaki verilere göre buğday, deri, taze meyveler ve nohut 19. yüzyılda Tokat'ın en fazla ihraç edilen ürünleri arasında yer alırken, en fazla ithal edilen başlıca ürünleri arasında pamuklu bez ve basmaların yer alması bu durumu kısmen destekler niteliktedir. Öte yandan, 19. yüzyılda bakırcılık, dokumacılık ve dericilik gibi alanlarda faaliyet gösteren Tokat esnafı diğer esnaflar arasında halen en yüksek vergiyi ödeme gücüne sahip bulunmaktadır. Dolayısıyla, bahsi geçen sektörlerde üreticilerin son aşamaya kadar piyasada rekabeti sürdürdükleri ve bu rekabetten kayda değer seviyede gelir elde ettikleri tahmin edilmektedir.

Sonuç olarak, coğrafi konumu itibarıyla, ticaret yolları bakımından büyük önem arz eden şehrin, 17-19. yüzyıllar arasında bakır ürünleri, ham ipek işçiliği, yazma ve basmalarından meydana gelen karakteristik üretim yapısı ile yabancı seyyahlar tarafından övgüyle bahsedilen hızlı bir gelişme yakaladığı, ayrıca iç ve dış ticaret vasıtasıyla kayda değer bir gelir kaynağı oluşturarak Osmanlı İmparatorluğu ekonomisine önemli katkılarda bulunduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Abacı, N. (1994). *1812 Tarihli Şer'iyye Siciline Göre 19. Yüzyılın Başında Tokat Şehrinin Sosyo-Ekonomik Durumu*. (Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Açıkel, A. (2004). Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.14(2): 331-359.

_____. (2012). Tokat. İslam Ansiklopedisi içinde (C.41, ss.219-223). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı

Afyoncu, E. (2014). Osmanlı Döneminde Tokat. *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Kitabı Cilt I* (ss. 17-24), Gaziosmanpaşa Üniversitesi. Tokat. 25-26 Eylül 2014.

Aktaş, E. (2009). *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*. (Yüksek Lisans Tezi). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Barkan, Ö. L. (1970). Research on the Ottoman Fiscal Surveys. *Studies in the Economic History of the Middle East*. 163-171.

Beşirli, M. (2005). *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi: Tokat: 1771-1853*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası.

_____. (2004). Tokat Bakır Kalhânesi'nin Yönetimi (1793-1853). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.14(1): 229-258.

_____. (2015). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat Şehrinde Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Bazı Tespitler: Çay-ı Müslim ve Çay-ı Zimmî Mahalleleri Örneği. *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (ss.271-284). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi.

Cinlioğlu, H. T. (1950). *Osmanlılar Zamanında Tokat* (II. Cilt). Tokat: Tokat Matbaası.

Cuinet, V. (1892). *La Turquie D'asie* [Elektronik Sürüm]. Paris.

Çelik, N. B. (2008). *Tereke Defterlerine Göre II. Mahmut Döneminde Tokat'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. (Yüksek Lisans Tezi). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çiçek, H. (2006). *Tokat Merkez Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Yorumu (1800-*

1850). (Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dağlı, Y., Kahraman, S. A. ve Sezgin, İ. (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (V. Kısım). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

de Tournefort, J. P. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi (II. cilt)*. Çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Genç, M. (2017). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.

Keskin, Y. M.. (1999). *XX. Yüzyılda Tokat'ın Sosyal ve Kültürel Yapısı*. (Doktora Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kuş, A. (2015). Lennep'in Seyahatnamesinde Tokat'ın İktisadi Yapısı. *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (ss.271-284). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi.

Mert, Ö. (1991). Âyan. İslam Ansiklopedisi içinde (C.04, ss.195-198). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı

Özdağ, A. (2009). *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat'ta Sosyo-ekonomik Yapı*. (Yüksek Lisans Tezi). Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özgen, M. (2008). Tokat Kentinin Ticaret Mekânları 19.-20. Yüzyılda Meydan Semtinde Ticari Yaşam. *Vakıflar Dergisi*. (31): 141-203.

Özvar, E. (1999, 4-8 Ekim). *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*. XIII. Türk Tarih Kongresi, TTK, Ankara.

Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (II. Cilt)*. İstanbul: MEB Yayınları.

Ramsay, W. M. (1961). *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası* [Elektronik Sürüm]. Çev. Mihri Pektaş. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Şimşirgil, A. (2015). XV-XVI. Asırlarda Tokat Şehrinde İktisadî Hayat. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 10(1): 187-210.

Taş, H. (2007). İhtisâb Mukâta'ası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8(13): 409-436.

Taşbaş, E. (2012). XIX. Yüzyılda Tokat'ta Göçmen İskânı ve Göçmen Sevkinde Şehrin Önemi. *Tokat Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (ss.261-285). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi.

Tavernier, J. P. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*. Çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Tızlak, F. (1995). Osmanlı Devletinde Ham Bakır İşletme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır. *Bellekten*. 59(226): 643-659.

Turan, O. (1946). Selçuk Kervansarayları. *Bellekten*. 10(39): 471-496.

